
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

DANILO KIŠ PETRIT FORDÍT, ÉS VERSET ÍR

B Á N Y A I J Á N O S

Ritkán forgatjuk Petri György verseit Danilo Kiš fordításában. Petri György szerb nyelvű kötete tíz évvel ezelőtt jelent meg, újvidéki és belgrádi kiadók (Matica srpska, Cicero, Pismo) gondozásában. Sava Babić rendezte sajtó alá, és írt hozzá utószót. És amint látszik, máig tartó csönd vette körül a kötetet.

A könyv címe – *Večni ponedeljak* – szó szerinti fordítása Petri nevezetes, 1981-ben kiadott szamizdat kötete – *Örökkéféő* – címének. Nem véletlenül, hiszen a szerb nyelvű kötetben közölt negyvenöt Danilo Kiš-fordításnak majd a fele, összesen huszonegy vers ebben a kötetben jelent meg. Jól mutatja ez az adat, hogy Petri költészetének a második nyilvánosságba tartozó vonulata vonzotta Danilo Kišt, és a szerelmi lírának is az ide tartozó darabjai. Talán az sem tekinthető mellékesnek, hogy a korábbi Petri-kötetekbe nem sorolt, az *Összegyűjtött versekben* (2003) pedig Kihagyott versek címen közöltek közül Kiš hét verset fordított szerbre. Kéziratból fordíthatta ezeket?

A kötethez utószót író Sava Babić szerint a fordítások valószínűleg 1983 és 1985 között készültek. Ezt megelőzően kerülhetett Kiš kezébe a szamizdat kötet, a kéziratok pedig a két költőnek valamelyik budapesti találkozása nyomán, esetleg valakinek a közvetítésével. Ismerték egymást, hogy mikortól kezdődően, majd az életrajzkatatók derítik ki. Hogy elég közel lehetett kettejük ismeretése, Petri Györgynek a *Sár* (1993) című kötetében közölt Danilo Kiš halálára írt Levéltörődék című verséből is kiolvasható. Danilót Petri évődve „öreg firkás”-nak mondja, saját halálát hozzáadná a szerb író halálához, majd amikor az elhalálozás színhelyét mondja, olyan köznyelvi közlésformulát illeszt a versbe, amely csak egymást jól ismerők, főként pedig egymást jól értők között hangozhat el: „Most mondd meg . . . / Nem mondd meg. Én se neked.” De innen kezdődően hangnemet vált a vers: Petri tudósítja

Kiš, hogy „délebbre tényleg az lett”, az lett, amit Kiš nyilatkozataiban, esszéiben, baráti közlésekben szükségszerűen bekövetkezőnek vélt, felborult egy állam rendje, darabokra hullott az ország, lakói egymás torkának estek, háború, gyilkosságok, menekültek menetszlopai . . . És, hogy „tényleg az lett”, azon – írja Petri – „állítom: *betegre* röhögnéd magad”. Az évődő „öreg firkás” szókapcsolat itt, ebben a súlyos verssorban úgy komolyodik el, hogy megőrzi a megszólítás közvetlenségét, miközben ismét egy köznyelvi formula felhasználásával, a „valaki betegre röhögi magát” állandó szókapcsolattal, ráfagyasztja az arcra az évődés szavait. A vers további sorai: „Ám te, halállátó szemmeddel / keresztüllátál rajtunk, / lelécéltél / innen is, onnan is és mindenholnan” – már az arc pokoli dermedtségében hangzanak, a zárósor pedig – „Nekem már késő” – a kényszerű, a halál hozta elszakadás fájdmát ékeli be a versbe. Olyan erősen, hogy innen már csak egy utóirat adhat feloldozást. Trockijt említi ebben Petri ismét évődve, évődő rosszallással, mert ahogy hallja, a halott barát „máriáshuncutot” játszik a túlvilágon Trockijjal. Ám ebbe a fanyaran ironikus post scriptumba Petri azt is beleírta, hogy milyen jól ismeri, és érti is, Danilo Kiš irodalmát, novelláit és regényeit, azt az ördögi történetet, amit a szerb író a huszadik századról, Közép- és Kelet-Európáról írt egy egész életen át. S az is benne van ebben a versben, hogy az irodalmat, az írást mindketten a történelem csalásairól és botránnyairól szóló tanúságtételnek hitték. Úgy vélték, az írói, a költői létet a tanúskodás kényszere teszi értelmes létté.

Danilo Kiš 1986-ban variációkat írt közép-európai témákra. A tizenegyedik variáció Petri Györgyről szól. Petri költészetét a közép-európai hagyományoktól egészében eltérőnek látja, szembeállítja a *Nyugat* folyóirat törekvéseivel, a „maesztrális” Kosztolányival majd Juhász Gyulával, és József Attilához látja közelebbnek. Igazi költői rokonságot Petri és Ady, sőt Petri és Petőfi között ismer fel, amely rokonság nem poétikai közelségre vall, sokkal inkább a történelmi éleslátás, egészen pontosan, ahogyan Petri látta Kišről szóló versében, a történelmi „halállátás” képességében ismerhető fel. Danilo Kiš ugyanolyan jól ismerte Petri költészetét, amilyen jól az ő irodalmát Petri. Ez a kölcsönösség egyformán értelmezhető a személyes kapcsolat, az irodalom- és történelemszemlélet közös vonásai, de egyúttal az irodalom, a költészet hagyományának meg funkciójának hasonló értelmezése alapján. Érdemes volna egyszer összevetni Petri Györgynek a politikai költészetéről folytatott beszélgetéseit Danilo Kiš *A tapasztalat keserű üledéke (Gorki talog iskusztva)* című „beszélgetőkönyvével”, különösképpen az *Élet, irodalom (Život, literatura)* című életrajzi nagyinterjúval. Érdemes volna „összeolvasni” Petri György Nagy Imre-versét Kiš Borisz Davidovics- vagy Eduard Sam-történeteivel, és akkor kiderülne, hogy mindketten a „totalitarizmus világának” áldozatait írják. Erről

egy helyütt Kiš így beszél: „Könyveim, meghatározott módon, emlékükre állított üres sírhelyek.” Petri is mondhatta volna: „Verscm/verseim, meghatározott módon . . .”

Petri és Kiš találkozására sem az életben, sem a literatúrában nem múlhatott a véletlen. Az irodalomban való találkozásukra Kiš hosszú éveken át készült. Erre készült, amikor Ady, József Attila és Radnóti verseit fordította és adta ki a három költő három kötetét. (Attila József: *Noć predgrada*, 1961; Endre Ady: *Krv i zlato*, 1961; Mikloš Radnoti: *Sirmom stazom*, 1961). Akkor is, amikor – 1964-ben – Ady válogatott verseit adta ki, és utószót írt a kötethez (Endre Ady: *Pesme*, Izbor, prevod i pogovor Danilo Kiš, Beograd, 1964). Vagy amikor Tolnai Ottó kötetét fordította szerbre (Oto Tolnai: *ZOO*, 1969). De akkor is, amikor az újabb magyar költészet reprezentatív antológiáját Ivan Ivanjival közösen szerkesztette, előszót írt hozzá, és nagyrészt fordította is (*Novija madarska lirika*, 1970). Meg amikor felfedezte magának Kosztolányit, majd élete utolsó éveiben Szentkuthyt . . . Életében állandó kapcsolatban volt a magyar irodalommal. Nagy mulasztás, hogy ez ideig senki sem vizsgálta műveinek magyar vonatkozásait, amely vonatkozások messze túllépek az időnként szóba hozott tematikus és motivikus érintkezések kereteit. E vizsgálódások kideríthetnék, hogy Danilo Kiš művei a magyar irodalmi hagyományok útján tart fenn igazán szoros kapcsolatot azzal a virtuális közép-európai irodalmi és kulturális hagyománnyal, ami mindenképpen újdonságnak számított, és számít ma is a kortárs szerb irodalomban, és amely, akár az is kimutatható, megnyitotta Danilo Kiš előtt a kaput a posztmodern egészen új, a szerb irodalmi kultúrában sajátosan mondvasínált politikai, irodalmi és publicisztikai botrányokat keltő értelmezése felé.

Danilo Kiš fordítói gyakorlatáról is ritkán tesznek említést. Kiš a fordítást nélkülözhetetlen hiábavalóságnak tekintette, mert meggyőződése volt, hogy fordítás nélkül nincs (nemzeti) irodalom, de tudta azt is, hogy a fordítás művelete sohasem fejezhető be. A fordítás csak lebegő lehet a szövegszerzésében állandósult és stabilizált eredetivel szemben. Korán, még gimnazista korában kezdett el fordítani, és éppen Adyt. Elmondta egy helyütt, hogy akkoriban ő maga is írt verseket, mint a legtöbb gimnazista, zajos és dicső költői életről álmodozott, és éppen Ady, az Ady-versek fordítása döbentette rá, hogy sohasem lesz/lehet belőle költő . . . (Ehhez képest elég sok jó verset írt. Lásd: *Danilo Kiš összes versei*, Ex Symposion, 1993/3–4. 51–67. o.) Ekkor tért át a prózaírásra. Lírai érzékenységét pedig a fordításaival fejezte ki. Többek között éppen Ady Endre verseinek fordításával. Élete során többször fordult Ady költészetéhez. Megszámolták, egy híján száz Ady-verset ültetett át szerbre. Mindazon költők közül, akiket fordított, Adytól a legtöbbet. Sorrendben, szám szerint Ady kilencvenkilenc versét a negyvenöt Petri-vers fordítása követi.

Danilo Kiš tehát a közvetlen (baráti) kapcsolaton, valamint a közös vagy hasonló politikai és poétikai, történelmi és szellemi aspektusokon túlmenően Petri György költészetéhez a magyar költészet, elsősorban a *Nyugat* modern költői törekvései, ezeknek értő és kritikai befogadása vezette el. Ennek alapján mondható, hogy ha nem ismerték volna egymást, ha irodalom- és világszemléletükben nem lennének azonosságok, a magyar költészet befejezett, klasszikusnak mondott modernsége megértése már magában is elvezette volna Kišt Petri költészetéhez. És éppen hozzá. Olvassuk egybe az *Amíg lehet* (1999) verseit a *Holtak enciklopédiájával* . . . Milyen szövegvközi szálak fűzik egybe a Végtisztesség című novella és a „saját halál”-versek motívumait?

Hogyan fordította Danilo Kiš Petri György verseit?

Téves úton járna az, aki az eredeti és a fordítás összevetése során a lexikális vagy szintaktikai azonosságokra vagy eltérésekre figyelne. Mert Kiš nem a szavakat és nem a mondatokat, hanem a verset, a vers egészét fordította. S eközben természetesen nem követte szolgamód az eredetit. Fordításaiban sűrűn lehet kihagyott szavakra, sőt kihagyott verssorokra akadni, nemegyszer fordulnak elő bennük betoldások, az eredetit nem lefordító, hanem helyettesítő megoldások, mégpedig nemcsak azért, mert az eredeti látszólag megoldhatatlan feladat elé állította a fordítót, hanem azért is, mert a fordító úgy látta jónak, ha az eredeti érdekében eltér az eredetitől . . . Rába Györgynek a „szép hűtlenség” régi, az újabb fordításelméletekkel sem elfeledtetett metaforája Danilo Kiš fordításaira mindenképpen érvényes. Azzal a nem kis eltéréssel, hogy Danilo Kiš nem vagy csak részben igazította versfordításait a szerb költészet hagyományához és gyakorlatához. Más szóval, Danilo Kiš fordításai, a szavak és a mondatok szintjén bármennyire is eltérnek az eredetitől, megmaradnak fordításnak. Nemcsak az eredetinek a jegyeit viselik magukon, hanem a fordítás jegyeit is. Ebben mintha Somlyó György intelmét követné, miszerint a fordításnak „tartalmaznia kell, és szükségképpen tartalmazza azt a vonást, amely láthatóan *fordítássá* teszi.” (Kiemelés az eredetiben.) A fordítás mint sajátos irodalmi (de talán leginkább *kulturális*!) beszédmód, akár azt is mondhatom, a műfordítás, mint *kulturális* műfaj, amilyen az irodalmi kritika Radnóti Sándor szerint, éppen annak alapján érthető és értelmezhető, hogy látszanak rajta a fordításnak a jegyei és jelei. Nincs abban ellentmondás, hogy éppen ezek őrzik meg a fordítás természetes kapcsolatát az eredetivel, és különböztetik meg a célnyelv irodalmi irányaitól és hagyományaitól.

Danilo Kiš Petri-fordításai, de más fordításai is, láthatóan *fordítások*. Úgy felelnek meg az eredetinek, hogy ahol csak szükséges és indokolt, eltérnek tőle mind a grammatika, mind a poétika szintjén. Ha valamit, hát a szövszerintiséget semmiképpen sem lehet számon kérni Danilo Kiš fordításain. Aminthogy azt sem lehet elvárni tőle, hogy az idegen nyelven írott versből

igazi szerb verset fabrikáljon. Nem is teszi ezt, ő valóban „fordítást” ír és közöl. Ennek jegyei nemcsak a magyar versek fordításain ismerhetők fel, de felismerhetők francia és orosz versfordításain is.

Külön kell megemlíteni Petri György versei összegyűjtött kötetében a Kihagyott versek között közölt Az államtitkár nyilatkozik címűnek a fordítását. Részben azért, mert a fordításhoz Kiš figyelmet érdemlő jegyzetet írt, részint azért, mert a jegyzet rámutat a fordító fordítói gyakorlatának néhány fontos vonására, részint pedig azért, mert valószínűleg éppen Petri Györgynek ez a verse, illetve a vers fordítása tekinthető Danilo Kiš egyik utolsó, ha nem a legutolsó, befejezetlen, kéziratban maradt munkája, egy valószínűleg hosszúra tervezett *A forradalom költője az elnöki hajón* (Pesnik revolucije na predsedničkom brodu) címet viselő szatirikus poéma közvetlen előzményének. Kiš a vers címét is megváltoztatja, visszafordítva magyarra így hangozhat: Az illetékes elvtárs nyilatkozata az áremelkedésekkel kapcsolatban (Izjava nadležnog druga u vezi s porastom cena). De megváltoztatja a sorszerkezeteket is, Petri zömében tíz és tizenkét szótagos rímtelen sorait, hosszú, húsz szótagig is kiterjesztett sorokra váltja, és rendszertelenül ugyan, de rímelteti is. Az eredetiben is felismerhetők a próza(iság) nyomai. Danilo Kiš fordítása éppen a Petri György versenek ezt a vonását hangsúlyozza, sőt el is túlozza, amit csak fokozhat a váratlan és iróniát sugalló rímeltetés . . . A fordításhoz írt jegyzetben ezért mondja Kiš saját fordítását átíratnak, sőt arra is utal, hogy fordítása a romantika gyakorlatának megfelelően akár átköltésnek is tekinthető volna, amennyiben ő maga hajlana a romantikus szóhasználatra . . . Ezzel együtt a fordítás fokozza az eredeti szatirikus élet. Amit az eredeti csupán sejtet, azt a fordítás kimondja, szóképeit narrációra váltja. Mintha Danilo Kiš éppen ebben a versben, ennek a versnek a fordításában talált volna rá befejezetlen szatirikus hosszú versének hangnemére, poétikájára és grammatikájára. Danilo Kiš befejezetlen költeményének szoros kapcsolatára a Petri-fordításokhoz Sava Babić is figyelmeztet a válogatott versekhez írott utószóban. Szerinte az Örökhétfő és az Andrzej és Wanda című Petri-versek és azok fordítása tekinthető a szatirikus poéma előzményének. „Párhuzamosan kell olvasni a fordításokat és Kiš poémáját, és felismerhető lesz a két költő közelsége” – állapítja meg pontosan Sava Babić.

Az intertextualitás és a kultúráköziség összefüggéseiben is értelmezhető a fordítás mint kulturális – dialogikus – beszédmód és műfaj. Ennek különös, sokatmondó példája figyelhető meg Danilo Kiš szatirikus poémátöredéke és Petri György nemcsak itt szóba került, hanem más verseinek fordítása között, ami bizonyosan arra is felhívja a figyelmet, hogy a fordítás mint a kultúrák párbeszédének és önmegértésének műfaja költészeti hagyományok és kultúrák között lejátszódó, sokszor rejtett és játékos összefonódásokat alkot és teremt

meg. Ami lényegesen több, mint amennyit a fordítás mint kultúrák (költészetek) közötti *közvetítés* közhelye mondhat ki.

A forradalom költője az elnöki hajón című satirikus poémát először Vujicsics Sztoján fordította magyarra és írt hozzá Danilo Kiš hagyatéka címen jegyzetet. (*Nagyvilág*, 1990. 5.) (Később mások, Brasnyó István és B.[ozsik] P.[éter] is lefordította.) Vujicsics fordítása, ha nem is közvetlenül, és nem szándékosan, Petri kemény és groteszk szó- és képformálásaira utal, miközben másfelé, a régi dubrovniki archaikus tájnyelvben keresi Kiš versének nyelvi forrásait: „Bár a satirikus költemény-töredék félreismerhetetlen nyelvi és stílári utalásokat hordoz, nyelvzetének rétegeiben felismerhető a dubrovniki – ma már csak nagy ritkán hallható – úri-polgári beszéd is” – áll Vujicsics jegyzetében. Danilo Kiš bizonyosan ismerte ezt a már-már elfeledett nyelvet (is), és fordítója nem véletlenül kereste ennek magyar megfelelőjét, és éppen e keresés nyomán érthette el, mondom, nem közvetlenül és aligha szándékosan, Petri politikai satírjának beszédmódját. Abban, ahogyan a „protokoll” felkészíti az utazásra a forradalom költőjét. És talán az sem véletlen, hogy a „protokoll” utasítása szerint „Trockijt említeni / csak megvető mosollyal” összeért a Levéltöredék zárlatával: „PS: Különben azért hallok rosszakat is rólad. / Máriáshuncutot játszani Trockijjal? Te tudad a / legjobban, mekkora pechvogel. Hagyd néha csalni.” Ahogyan – a „protokoll” utasítása szerint – Ő-t, az elnöki hajó elnök-utasát is hagyni kell néha csalni . . .

Petri György most újraolvasott szerb nyelvű verskötete Danilo Kiš átültetésében a szövegköziséget vizsgáló komparatistákhoz is szól, akik – ki tudja, mi okból, miféle meggondolásból – ez ideig nem vették kézbe ezt a kis példányszámban megjelent, ritkán emlegetett könyvet.

Danilo Kiš tizenöt évvel ezelőtt, 1989. október 15-én halt meg Párizsban.